

УДК 726.7(477)(045)

Гнатюк Л.Р.
викладач кафедри
комп'ютерних технологій дизайну,
Національний авіаційний університет

ЗВ'ЯЗОК ПРОСТОРОВО-ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ САКРАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ІСТОРИЧНОЇ ВОЛИНИ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ПРОГРАМАМИ

Анотація: представлено основні композиційні особливості сакральних комплексів, взаємозв'язки їх просторово-планувальної організації з основними функціями ними програмами.

Ключові слова: сакральний, комплекс, структура, генеза, конфесія, монастир, храм.

Об'ємно-просторове вирішення сакральних комплексів – одна з найбільш цікавих характеристик досліджених пам'яток. Їх композиційне розмаїття за індивідуальності кожного ансамблю або архітектурного комплексу поєднано основними принципами закономірної побудови. На формування композиції сакрального комплексу впливали такі показники:

- початкова функція споруди, основне спрямування її служіння, харизма, діяльність;
- характер рельєфу, оточуючий ландшафт;
- розташування в населеному пункті;
- характер оточуючої забудови, її тектоніка;
- зміна діяльності, реконструкції та переобладнання споруди в силу історичних причин.

За важливості та значимості кожного з показників визначальним фактором композиційного вирішення сакрального комплексу було основне призначення. Будівництво та розвиток комплексу залежав від відвідувань споруд, торгових зв'язків, наявності популярних святинь, сприяння їм влади. Це визначало і масштаби задумів, кваліфікацію будівничих і відповідало формі, площі та функції сакральних комплексів (рис. 1.).

Різноманітність об'ємно-просторових рішень сакральних комплексів пов'язані у відносно усталені композиційні групи:

- компактні (блоковані замкнуті, симетричні чи асиметричні);
- павільйонні (глибинні, спіралевидні).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Тип сакрального комплексу →	Кафедральний собор	Княжий собор Собор княжого	монастиря	Собор єпископського монастиря	Церква палацова домова	Церква меморіального ансамблю	Церква посадська	Прихідська церква	Церква надбрамна фортечна	Церква трапезна лікарняна	Прихідський храм	Храм пам'ятник	Капличка
Призначення ↓													
Добове, недільне коло служб	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Річне коло служб	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Просвітницька діяльність	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Навчальна діяльність	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Усипальниця	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Ритуальні функції	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Ризниця	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Монастирські функції			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Оборонні функції			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
З'їзди, конференції, собори, зустрічі				X	X	X	X	X	X	X	X	X	X

Рис. 1. Взаємозв'язок типу сакральних споруд та призначення.

Кожна група має свої типи композиційного взаємозв'язку споруд. Монастирі, об'єднані в композиційну групу замкнутих, мають чітко виділений об'єм келій з внутрішнім двориком квадратним або прямокутним в плані, над яким домінує костел (Бердичів, Любешів). В деяких випадках об'ємно-планувальна структура вирішення корпусів келій має П-подібну форму, або один двір замкнутий, а інший відкритий (Луцьк) [1, 2]. У всіх прикладах об'єм костелу блокується з корпусом келій боковою стороною або вівтарем. В монастирських комплексах компонується рівновага об'ємів, їх співмасштабність та взаємозв'язок з оточуючою забудовою, ландшафтом.

Монастирі компактної групи вирішено у вигляді декількох об'ємів, зблокованих з костелом або церквою, а також групи споруд, котрі об'єднані довкола собору (Бар, Луцьк, Корець) [3, 4]. В більшості прикладів монастирський двір та парадна площа об'єднані, що пояснюється щільністю забудови. Собор, келії, трапезна сприймаються цілісно, починаючи від входу в монастир. Відчувається композиційне об'єднання, злиття споруд.

В монастирях блокованої композиції розкривається простір внутрішнього двору (Почаїв) та компактність об'ємів, що підпорядкована собору або костелу. Простір внутрішнього двору дозволяє сприймати споруди з різних точок. Незважаючи на компактне групування об'ємів, в деяких монастирях вони сприймаються панорамно, домінують над оточуючою міською забудовою. Особливо цікавим, в даному випадку, є приклад Почаївської Лаври, котра своїм композиційним рішенням на підвищенні активно домінує в силуеті населеного пункту.

Групу сакральних комплексів павільйонної композиції, як найбільш значну, можна розділити на декілька типів:

- монастирі з простором соборної площі;
- основні споруди розташовано в одну лінію на парадному дворі;
- центром є об'єм собору;
- споруди компактно згруповано довкола собору.

В сакральних комплексах з простором соборної площі основні споруди, починаючи з собору, групуються довкола площі.

В монастирях основні споруди розташовані в одну лінію з окремими господарськими зонами (Зимно, Мильці) [5, 6].

В монастирі-фортеці Зимно центральний вхід знаходиться між північно-східною та південно-східною баштами. В прямокутному дворі по фронту північної та південної стін розташовані Успенська церква, трапезна, школа, башти та дзвіниця. Всі вони композиційно об'єднані Успенським собором. Господарський двір повністю ізольовано від основної групи споруд.

Своєрідно розташований собор Миколаївського монастиря в Мильцях. Миколаївська та тепла церкви зблоковані в одну лінію корпусом келій та сприймаються цільним об'ємом при вході в монастирський двір з боку західних воріт. Завершується фронтальна композиція будинком настоятеля, котрий майже перпендикулярно поставлено в кінці корпусу келій. Південна частина території монастиря зайнята парком та зеленими насадженнями.

Монастир, де центром композиції є собор, культова споруда зазвичай стоїть в центрі парадного двору, а довкола неї на визначеній відстані групуються інші споруди (Устенське, Межиріччі, Луцьк).

В сакральних комплексах собор переважно розташовано на вісі головного входу, розкриваючи простір внутрішнього двору. Біля них на відстані не меншій однієї висоти собору знаходяться трапезні, покої настоятеля. Службові та допоміжні споруди зводяться позаду собору, в менш відвідуваній частині монастирського двору. Їх об'єм та декор більш скромні та непоказні.

В одних випадках простір головної площі відчутно виділяється, а в інших площах зливається з основною територією перед спорудами, котрі мають визначені функційні значення.

В монастирях Межиріча, Луцька та Жидичина об'єм собору є домінантою над рештою споруд. Головна площа хоча і не виділяється, але все ж прочитується. Це добре вирішено в монастирях Бернардинів в Луцьку та Миколаївському монастирі в Жидичині [7].

В комплексах, де споруди компактно групуються довкола собору, подвір'я та площа перед собором злиті. В деяких випадках вони відсутні.

В композиційних вирішеннях сакральних комплексів просліджується чітка ієрархія – від собору до постановки споруд службового призначення. Практично композиція комплексу залежить від розміщення собору. В залежності від параметрів споруд монастиря в багатьох з них прослідковується принцип співрозмірності.

Сприйняття споруд з різних видових точок, "покадрово", має велике значення – важливий психологічний момент, так як більшість сакральних комплексів зберегли огорожі, що створює атмосферу замкнутості.

Важливе місце у формуванні зовнішнього образу сакрального комплексу відіграє ландшафт. В більшості прикладів оточуючий рельєф, водні простори, рослинність мали визначальне значення при формуванні комплексів. В естетичному сприйнятті споруд комплексу природа є невід'ємним елементом композиції.

При цьому необхідно зазначити, що наявність такої кількості прекрасних архітектурних ансамблів є, по суті, наслідком того, що будівничі створювали свої твори на основі усталених композиційних прийомів та правил.

Дослідження чисельних сакральних комплексів в натурі, вивчення історичних матеріалів та обмірних креслень дозволило встановити, що споруди та будівлі, розташовані в даних архітектурних комплексах, мають такі архітектурно-планувальні рішення: коридорне з одно- та двостороннім розташуванням кімнат, зальне, секційне та змішане. В змішаному плануванні найбільш поширені сполуки: коридорне з анфіладним, коридорне з зальним, зальне з анфіладним.

Функціонально-планувальне вирішення споруд та будівель в сакральному комплексі залежало від таких показників:

- утилітарне призначення споруд та будівель;
- реконструкція та перебудови, котрі проводились в комплексах та окремих спорудах;
- рівень розвитку інженерно-будівельної техніки, військово-фортифікаційного мистецтва;

– види та розмаїття будівельних матеріалів, що застосовувались при зведенні споруд.

Кожний з цих показників міг би бути визначальним в планувальній структурі будь-якої споруди в процесі історичного формування архітектурних комплексів.

Дослідженням встановлено, що в сакральних комплексах зустрічаються такі за функційним призначенням споруди: сакральні споруди (церкви, костели, каплиці), келії, трапезні, дзвіниці, сторожові башти, лікарні, типографії, школи, семінарії, колегіуми, готелі, споруди для перебування духовенства, майстерні, пекарні, кухні, складські приміщення. Кожній із споруд властиве своє визначене функціональним процесом об'ємно-просторове та архітектурно-планувальне вирішення (рис. 2. Відповідність об'ємно-просторового вирішення та функцій них процесів у сакральному комплексі).

тип споруд	функціональний процес	об'ємно-просторове вирішення
церква храм собор	служба збереження рис ритуали	вівтар молільня ризниця баптистерій (хрещальня)
трапезна	збереження продуктів приготування їжі передача їжі в трапезний зал ритуальний обряд	комора кухня пекарня трапезний зал церква вівтар
школа училище семінарія	навчання проживання зберігання книг прийом їжі	класи келії бібліотека кухня їдальня
братський корпус	проживання	келії
богадільня	лікування	лікарні келії
духовний центр	конференції з'їзди, собори торгівля церковним начинням, культурно-просвітницька діяльність, дошкільне виховання друкування книг	конференцзал торговий зал майстерні дошкільні заклади типографія
просфорний дім	випічка просфор	пекарня
господарчий блок	обслуговування	підсобне господарство стайня пральня майстерні

Сакральні комплекси мають різноманітне об'ємно-планувальне вирішення, котре в значній мірі визначається розмірами та розміщенням собору чи костелу (блоковане чи виокремлене).

Храми зустрічаються тринефні, шестистовпні з трьома абсидами, п'ятиверхі, вони були прототипами давньоруських храмів та виконувались в формах готико-ренесансної, барокової архітектури [8, 9, 10].

Церкви, звичайно, значно менших розмірів і вирішені у вигляді однефних об'ємів з напівкруглими, п'ятикутними або квадратними абсидами.

Найбільш розповсюджені костели – це трьохнефні, чотирьох-, шести-, восьмистовпні базиліки з напівкруглими, трьох-, чотирьох-, п'яти-, шестигранними абсидами. Бокові нефи звичайно нижчі від центрального. Входи обрамлені трикутним фронтоном, іноді з порталом колон коринфського ордеру. Архітектура костелів виконана у формах ренесансу, частіше бароко. Зустрічаються костели однефні, прямокутні з напівциркульною, квадратною абсидою. Є приклади костелів у вигляді рівноконечного хреста з боковими нефами нижче центрального та напівкруглою, квадратною абсидою. Нефи перекривались хрестовими та циліндричними склепіннями, рідше – напівциліндричними з розпалубкою.

Найбільш розвинена група приміщень в монастирях – це келії. Вони розташовуються у вигляді коридорного планування корпусів з одно-, двостороннім розміщенням приміщень, іноді змішаним. Зустрічається також секційне планування – по чотири або по дві келії.

В плані корпусу келій бувають лінійні, Г-подібні, П-подібні, та з внутрішнім двориком, квадратним або витягнутим прямокутником. Особливістю корпусів є значна товщина зовнішніх стін та перегородок. Споруди келій вирішуються в основному одно-, рідше двоповерховими. Перекриття в багатьох виконані пласкими та у вигляді хрестових склепінь. Декор фасадів та інтер'єр корпусів келій вирізняється скромністю, відсутністю можливих орнаментів та ліпнини. В пластиці фасадів зустрічаються пілястри доричного, іонічного ордерів, рустовка фасадів, лінійний орнамент по периметру віконних отворів, портали над вхідними дверима та інше.

Трапезні зустрічаються у вигляді окремих споруд і розташовані в єдиному об'ємі з келіями. Це витягнуті в плані прямокутні споруди. В багатьох монастирях вони зблоковані з церквами, до них примикають приміщення кухні. Перекриття виконуються хрестовими або на півциркульними з розпалубкою склепінням.

Школи, гімназії, котрі функціонували при монастирях, звичайно коридорного планування, секційного типу. Частина споруд вирішувалась

анфіладним розміщенням приміщень, змішаного планування. Перекриття в приміщеннях – пласкі, в коридорах – хрестові склепіння.

Бібліотеки звичайно розташовувались в одному об'ємі з навчальним закладом, їх планування виконувалось з виділенням зали та кількох приміщень по периметру або зв'язаних коридорами.

Типографії зводились при великих значних монастирях та розташовувались в уособлених корпусах. В основному це були одно-, двоповерхові споруди, що мали анфіладне, коридорне та змішане планування. Перекриття виконуються пласкими, рідше хрестовими. Декор фасадів та інтер'єрів досить скромний – на вікнах обличкування, сандрики, а фасади членять пілястри [11].

Лікарні зводились окремими корпусами, їх планування було здебільшого коридорне з двостороннім розміщенням келій, іноді анфіладним. В об'ємі лікарні часто споруджується тепла церква з трапезною. Перекриття пласкі або склепінчасті.

В деяких, найбільш популярних, монастирях, котрі підтримували широкі зв'язки, зводились готелі. Це одноповерхові корпуси з коридорним плануванням. Перекриття пласкі та склепінчасті.

Окремими спорудами зводились будинки митрополитів та настоятелів. Змішане планування інколи чергувалось з приміщеннями зальної композиції. Споруди, звичайно, мали багато декоровані фасади та інтер'єри.

Проведені дослідження архітектурно-планувальних рішень споруд та будівель в сакральних комплексах дозволив виявити ряд характерних особливостей:

- в більшості комплексів чітко формувалась типологія споруд та будівель, необхідних для функціонування комплексу;
- кожна типологічна група споруд має свої, притаманні їй, стильові та планувальні характеристики, місце в структурі комплексу;
- планувальне рішення споруд та будівель визначалось їх функційним призначенням;
- кожній споруді чи будівлі притаманний свій, індивідуальний образ та планувальне вирішення;
- всім ансамблям споруд та будівель притаманне спільне: із обмеженої кількості будівельних матеріалів, інженерно-конструктивних можливостей споруджувались різноманітні та високохудожні твори архітектури.

По суті, більшість розглянутих об'єктів є прикладами, в котрих об'ємно-планувальні параметри створювались на основі уніфікованих елементів.

Список литературы

1. Rewski Zbigniew: Nieznane zrodla do dziejow Łucka. Z nicz 1936. nr. 11. – S. 144–149.
2. Rewski Zbigniew: Zabytki artystyczne Łucka. – Ziemia, 1937. nr. 11/12. – S. 240–247.
3. Витте В.И. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Города Луцк и Дубно. – Почаев, 1913. – 10 с.
4. Dubowski J. Ksiazota Koreccy ich zamek ich w Korcu. – Korzo, 1906. – 35 s.
5. Логвин Г.Н. Архітурний комплекс в Зимно. Дисертація на здобуття вченого ступеня канд. архітектури. – К.: рукопис, 1948. – 137 с.
6. Омелянский Л. Некоторые сведения из истории Мелецкого монастыря // Вестник ЮЗЗР 4(2), – Киев, 1863. – С. 45–54.
7. Малевич А. Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни // ВЕВ. Часть неоф. 22–30 (1899) 27–32, 35 (1900) 5, 11–14 (1901) 11–18, 21, 24, 27–33 (1902).
8. Горбик О.О. Київська і Луцька Діоцезії – католицька барокова архітектура на Україні. // Регіональні проблеми архітектури: Зб. наук. пр. – Одеса: ОГАСА, 1999. – С. 124-126
9. Филиппов Л.И. Архитектура и устройство православных храмов // Вестник высшей школы. – 1992. – № 2. – С. 100–108.
10. Флиер А.Я. Эволюция планов православных каменных храмов на территории Украины с X по середину XVII в. // Архитектурное наследство: Сб. №35 – М., 1988. – С. 86–96.
11. Александрович В.Г. Мистецьке середовище Острога епохи академії (1576-1636) / В.Г. Александрович // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. - Львів, 1995. - С. 59-68.

Аннотация

Представлено основные композиционные особенности сакральных комплексов, взаимосвязи их пространственно-планировочной организации с основными функциональными программами.

Ключевые слова: сакральный, комплекс, конфессия, монастырь, храм.

Abstract

The article describes main compositional characteristics of sacred complexes, interrelations spatial and planning organization with the original purpose (function) programmers.

Key words: sacred complex, structure, genesis, denomination, monastery, church, cathedral.